

УДК 378.16:902

Пустовалов С. Ж.

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН АРХЕОЛОГІЧНОГО НАПРЯМКУ У ВНЗ

Статтю присвячено деяким проблемам викладання археологічних дисциплін у ВНЗ. Розглядаються основні проблеми та прийоми щодо кращого засвоєння матеріалу лекцій.

На території України зосереджена величезна кількість археологічних пам'яток. Археологічна спадщина нашої країни є однією з найбільших у Європі та світі. Хронологічний діапазон археологічних артефактів на теренах України є величезним: від нижнього палеоліту до козаччини. Серед них такі всесвітньо відомі унікальні шедеври як пізньопалеолітична стоянка Межиріччя, Кам'яна Могила біля Мелітополя, античні міста Криму та Північного Причорномор'я, знані царські скіфські кургани, давньоруські городища та багато іншого. Останнім часом розкопки застосовуються до пам'яток нової та новітньої історії, тому археологічні знання є важливою складовою освіти у нашій країні. Серед інших гуманітарних дисциплін археології в Україні завжди приділялося багато уваги. Один з перших археологічних з'їздів у російській імперії відбувся у Києві (III Всеросійський археологічний з'їзд 1871 р.). На ньому були вироблені перші методологічні принципи та цілі археологічного дослідження. Відтоді минуло багато часу. Археологія стала розвиненою історичною наукою зі своєю методологією, теорією, величезною джерельною базою, яка не перестає цікавити пересічних громадян та приваблювати студентів, які бажають вивчати стародавнє минуле нашої країни.

Археологія завжди входила до навчальних планів вузів України. У 1944 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка була створена кафедра археології, де акумулювалися кращі традиції викладання археологічних дисциплін в Україні. Нині це одна з найавторитетніших кафедр, випускниками є багато сучасних відомих археологів. Великі академічні археологічні курси кожного періоду стародавньої історії, розроблені на цій кафедрі, дають достатньо повне уявлення про далеке минуле України та сусідніх країн.

Після проголошення Україною незалежності різко зросла кількість вузів із викладанням дисциплін археологічного спрямування. Змінилося й ставлення до деяких періодів стародавньої та середньовічної історії України. Інтенсивно стала розвиватися археологія козацтва. Але з'ясувалося, що й сама наука археологія має низку невирішених проблем. Іноді гострота дискусій, розмаїття думок є такими, що не дає змоги викладати матеріал однозначно. Особливо багато таких питань накопичилося в археології енеоліту-бронзи. Це стосується і джерелознавчих, і конкретно-наукових і теоретико-методологічних проблем. Як приклад можна назвати подавлення низки археологічних культур енеоліту-бронзи, що було запропоновано наприкінці 80-х рр. XX ст. Цей процес триває до сьогодні й супроводжується відчайдушним спротивом прихильників традиційної хронології. Замість того, щоб переглянути установлені хронологічні схеми та скоригувати їх, фізичні методи (йдеться про радіо карбоновий метод) оголошуються помилковими.

Нині на полицях книжкових магазинів з'явилося чимало різноманітної літератури, розрахованої на невибагливого читача. Яскраві ідеї, що пропагують такі видання, приваблюють, особливо молодь, але на жаль вони майже завжди не мають наукового підґрунтя. Досить сказати, що тільки трипільській культурі присвячено безліч навколонаукової літератури. Все це вимагає від викладача вільного орієнтування у цих каламутних потоках. Хоча не завжди відсутність єдності у погляді на проблему є недоліком. Іноді така практична, здавалося би, ситуація об'єктивно сприяє виникненню цікавих узагальнень. Завдання викладача – озвучити їх всі як однаково значущі, або за тією чи іншою послідовністю.

Те, що археологічні дисципліни викладають археологи різних шкіл та напрямів, спричинило

дещо суб'єктивний підхід до багатьох конкретних наукових питань. З одного боку, це позитивне явище. Воно вносить індивідуальні особливості у процес викладання. З другого – часто окремі гіпотези настільки мало підтверджені археологічним матеріалом, а погляд, який пропонується як усталений, ніким не визнається, що поширення подібних знань є помилкою. Ось на такому загальнонауковому фоні доводиться розробляти програми курсів з археології.

У цілому археологічні курси можна поділити за напрямками та ступенем обсягів на:

- I. Конкретно-наукові: 1) оглядові; 2) за періодами; 3) за регіонами світу; 4) за культурами; 5) за проблемами.
- II. Теоретичні: 1) історіографічні; 2) методологічні; 3) методичні.
- III. Музезнавчі.

Розглянемо детально зазначені курси. Оглядові курси додатково мають градацію за профілем вузу, де їх викладають. Найповніші оглядові курси з археології розраховані на студентів-археологів. Вони характеризуються максимальною кількістю годин з паритетним співвідношенням лекційної частини та семінарських занять. Практично кожна тема має лекційну та семінарську частини. Оглядові курси використовують при підготовці студентів суміжних з археологією спеціальностей. Їх викладають культурологам, етнографам, архітекторам, філософам, історикам, музезнавцям, художникам тощо. Такі курси подають у дещо скороченому вигляді з акцентом на ті або ті аспекти археології залежно від спеціалізації вузу або безпосередньо групи студентів. Так, наприклад, у Києво-Могилянській академії увага студентів-культурологів зосереджена на закономірностях розвитку культури, на взаємозв'язку екології, економіки, мови, адаптивних можливостей культури, на впливові світогляду на культурний розвиток тощо. Дуже цікавлять студентів лекції, коли розглядаються проблеми безперервного розвитку матеріальної та духовної культури різних народів та епох. До таких тем належать: розвиток зброї з наголосом на технічні винаходи, розвиток транспортних засобів, історія виникнення писемності, розвиток містобудівництва, захисних оборонних споруд, еволюція світогляду, еволюція поховальних обрядів, специфічні культури предків, розвиток стародавніх меблів, мистецтва, костюма тощо.

Під час розробки курсів археологічного спрямування насамперед постає питання про повноту охоплення матеріалу. Як правило, курси складають за конкретними епохами давньої історії. Здавалося б територіальні та хронологічні рамки визначають цю повноту охоплення матеріалу. Проте давні етнокультурні та етнополітичні утворення не збігалися у просторі із сучасною те-

риторією України. Більше того, у зв'язку з тим, що Північне Причорномор'я становило периферію давньоблизькосхідного центру, значна кількість історичних процесів, які відбувалися на території України, не може бути зрозумілою без детальної характеристики Близького Сходу. Так само для доби пізньої бронзи велике значення мали процеси, які проходили далеко на сході від України – у Поволжі та Приураллі. Зрубна культура, як відомо, сформувалася саме у цих регіонах. Тому при розробці курсів ці обставини треба враховувати.

Таким чином, проста характеристика археологічних матеріалів, що походять з території України, не дає змоги показати історичний процес у всій його повноті та завершеності. Необхідно вивчення цих матеріалів на загальноісторичному тлі, або хоча б у локально-історичному контексті. Наприклад, для розуміння розвитку металургії на території України у ранньобронзову добу конче необхідно висвітлити ці процеси на Північному Кавказі, культурний вплив якого був визначальним для розвитку металургії та металлооброби в Україні. Простежуючи давні шляхи обміну, необхідно розглянути пам'ятки новодавнівської культури, знайдені на Балканах, на території України, Росії та Казахстану. Для цього ж до курсів бажано вводити окремі теми з археології давнього Близького Сходу, Балкан та Кавказу, Польщі, Румунії та Росії. Ступінь повноти цих тем залежатиме від курсу викладання. У цілому вони мають становити не більше як чверть загального обсягу годин курсу.

Принципи побудови оглядових та тематичних курсів може бути різним. Найпростішим, що добре сприймається студентами молодших курсів, є хронологічний принцип побудови курсу. Він дозволяє подавати лекційний матеріал послідовно, змальовуючи загальну картину розвитку людства. Проте ознайомлення з одноманітними знаряддями праці, зброї, формами поховального обряду та ін. швидко знижує увагу студентів, а отже, і засвоєння матеріалу. Тому під час таких лекцій бажано робити невеликі ремарки з екскурсами в окремі історичні чи теоретичні проблеми, які можна розв'язати з допомогою емпіричних матеріалів, про які йдеться у лекції. Так само доречно іноді розповідати про цікаві випадки із власної практики, дотепні ситуації, що траплялися в експедиціях, тощо. Такі відступи викликають асоціації, сприяють кращому запам'ятовуванню матеріалу студентами. Готуючись до лекцій доцільно переглядати надруковані мемуари видатних археологів минулого чи сьогодення [1], або ж використовувати періодичні фахові видання такі, як, наприклад, журнал «Археологія», який видається з 1989 р. в Інституті Археології України.

Інший принцип побудови лекційних курсів – проблемний. Такий принцип подання матеріалу потребує від студента певної, іноді значної теоретичної підготовки. Тому він розрахований здебільшого на студентів старших курсів, особливо, магістерських програм. Цей принцип дає змогу викладати складний матеріал стисло, динамічно. Як правило, подавати матеріал при цьому потрібно, вдаючись до порівняння різних поглядів, аргументів, думок. Дуже корисно показувати суперечності окремих концепцій та пропонувати студентам пояснити їх. Іноколи можна пропонувати знайти суперечності в усталених концепціях (звісно, це можна робити лише тоді, коли викладач сам розуміє ці суперечності). Це змушує студента думати самостійно, а не сприймати слова викладача без належної критики. Треба допомагати студентові дійти до висновків самостійно. Іноді корисно мати в навчальному плані два близькі за змістом курси, які викладаються з різних теоретичних наукових позицій. У проблемних курсах для порівняння може бути залучений матеріал різних епох та народів, аж до сучасності, суміжних наук тощо. Наприклад, в лекції з етнічної тематики для ілюстрації тези про ізольоване існування різнорівневих суспільств можна наводити не тільки етнографічні паралелі, а й історичні. Наприклад, співіснування англійців та аборигенів Австралії. Саме завдяки співіснуванню різних за своїм рівнем розвитку народів етнографи побудували типологію розвитку людського суспільства.

Найскладнішим для викладання матеріалом археології є питання теорії та методології. Окрема теорія важко сприймається багатьма студентами. Тому для кращого розуміння складного матеріалу бажано теоретичні парадигми подавати разом з їх конкретним використанням. Так принцип відповідності стадійної глибини використаного у якості аналогії сучасного суспільства суспільству давнини можна пояснити на прикладі використання давнього індо-іранського епосу для реконструкції релігійних систем доби бронзи Східної Європи. Принципи реконструкції соціального організму вигідно подавати за матеріалами Чатал-Гуюку, куро-аракської культури, ямно-катакомбного суспільства тощо.

Сказане вище повною мірою стосується і методів археологічного дослідження. Будь-який метод, який пропонується у лекції, має бути показаний не тільки теоретично, а й на практичному матеріалі. При характеристиці типологічного методу треба не тільки викласти його принципи, а й показати, що може статися при формальному підході, а що дослідник має в результаті теоретичного моделювання, коли типологічний процедури передують змістовний відбір ознак. Обов'язково треба розбирати помилки дослідників. На прак-

тичних заняттях та семінарах корисно проводити зі студентами методологічний аналіз окремих монографій. Це, як показала практика, доволі складна для них робота. Більшість спочатку просто переказує висновки автора, а не його дослідницький метод. Однак вони повинні проаналізувати, наскільки логічно проведено дослідження, наскільки повно обґрунтовано вибір вихідних ознак, моделі, методів тощо. Методологічний аналіз передбачає визначення того, як застосовуються на практиці заявлені у книжці методи, як повно проведено інтерпретацію отриманих результатів. Такий аналіз ускладнюється ще й тим, що переважна більшість археологів не вважає за необхідне характеризувати свої погляди і тим паче методи дослідження. Це, як правило, залишається за межами наукових робіт. Тому студент мусить реконструювати теоретико-методологічну частину наукової праці.

Нова економічна ситуація, перехід до ринкової економіки призвели до виникнення принципово нових за своїми завданнями археологічних курсів. Це курси, де студентів вчать робити експертну оцінку давніх речей. Методологічні принципи оцінки автентичності речей, які надходять на експертизу до митниці, реставраційної майстерні або на комісію до антикварного магазину, не дуже складні. Це – єдність матеріалу, технології виготовлення речі, її форми та збереженості. Проте практичне застосування цих принципів доволі важке, через величезний обсяг емпіричної інформації, якою мусить володіти експерт. Отримати її можна лише завдяки тривалому та постійному вивченню конкретного археологічного матеріалу. Жодний музей, публікація або кольорові фотографії не можуть замінити реального дослідження матеріалу. Тому в лекційних курсах з експертизи археологічного матеріалу частка практичних занять повинна бути більшою, ніж в інших курсах. Саме виходячи з цих позицій створювалися курси з експертизи у Національному університеті мистецтв на кафедрі музеєзнавства.

Серед практичних занять у курсах з експертизи певне місце мусить відводитися малюванню давніх речей. Тільки малюнок, зроблений самим студентом, дає змогу глибше вивчити давню річ, її особливості, форму, помітити сліди, які відображають процес її виготовлення або спрацьованості. Процес малювання дозволяє студенту глибоко вивчити предмет, його особливості. Велике значення у курсах з експертизи археологічних речей мають ознаки, які важко піддаються підробці, або ознаки, які підробити неможливо. Фальсифікатор завжди намагатиметься модернізувати технологію виготовлення підробки порівняно зі справжньою річчю. Інакше її виготовлення стане нерентабельним. Але в резуль-

таті порушується методологічна єдність технології, форми, матеріалу та збереженості. Саме тому підробка так або інакше виявиться. Як писав Е. Пауль: «Найдосконаліша підробка викривається протягом століття» [2]. Серед гучних справ, пов'язаних із підробками археологічних речей, можна навести справу про Пільдаунську людину, тіару Сайтафарна, твори Альчео Дасени та ін. Розповідям про такі підробки також має бути відведений певний час у зазначених курсах.

Грабіжники давніх речей сьогодні достатньо кваліфіковані. Дуже часто це випускники вузів історичного профілю, які мали навіть практику у наукових археологічних експедиціях. Тому під час розробки курсів про експертизу перед фахівцями виникає складна моральна проблема. Не має жодної гарантії, що хтось зі студентів колись не використає набуті знання у корисливих цілях. Тому в процесі викладання треба постійно пам'ятати про це. Яким би не був досконалий курс з експертизи, яким би талановитим не був викладач, він не в змозі зробити зі студента експерта. На таких лекціях викладач повинен показати студентам, де можна знайти довідкову літературу, на які речі звертати увагу в першу чергу під час визначення, врешті-решт показати шлях до самовдосконалення. Все це вимагає від викладача поступового, обережного та ретельного відбору студента для підготовки експертів з археологічних речей.

Археологія значною мірою пов'язана з матеріальною культурою минулого. Тому для більшості курсів (крім теоретичних) необхідні різноманітні наочні посібники. Форми побутових речей, типи поховань, житла, оборонні споруди, предмети культу, мистецтва, святилища та давні майстерні – все це без ілюстрацій є мертвим, нецікавим матеріалом, який погано засвоюється студентами. Сучасні аудіо відеозасоби дозволяють значно розширити можливості лектора. Проте не варто забувати про старі, але перевірені методи, які допомагають якнайкраще опанувати матеріал лекції. Дуже виграшним для викладача є вміння намалювати необхідний матеріал. Саме у процесі малювання викладач має можливість

акцентувати увагу студентів на найважливіших рисах форми предмета, об'єкта тощо. Нарешті, студент має можливість зробити аналогічний малюнок у конспекті. Як правило, перегляд на медіа-проекторах відбувається швидше, ніж студенти можуть щось намалювати. Та й малювати за викладачем значно простіше, ніж зі слайда. Тому для слайдів краще залишати додатковий матеріал.

Кожний викладач прагне, щоб студенти якомога краще засвоїли його лекції. Щоб підвищити увагу аудиторії, корисно починати лекцію з питання до студентів. У процесі лекції можна коментувати відповіді студентів на питання, яке було поставлене на початку заняття. Наприклад, перед лекцією про походження мистецтва можна спитати: що з'явилося раніше – живопис чи скульптура? І чому? Перед розповіддю про давні міграції можна спитати, що змушувало давніх людей залишати звичні помешкання та вирушати у небезпечні мандри? Чи є закономірності у напрямках міграцій? Такі питання активізують розумову діяльність студентів, змушують його активно вникати у зміст лекції, оцінюючи аргументи кожного з дослідників. Водночас це дозволяє викладачу виявити здібних, розвинених студентів, виявити ступінь обізнаності студентів із проблематикою лекції.

Безумовно, конспект лекції – це документ, необхідний для кожного викладача. Проте конспект – це всього лише кістяк, який у процесі лекції обростає м'язами аргументів, асоціацій, порівнянь, які змінюються залежно від складу аудиторії, її настрою тощо. Визначення, висновки, важливі особливості студенти зобов'язані записувати у вигляді чітких формулювань. У сукупності із чітким конспектом вільна імпровізація викладача на лекції сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

В одній невеликій статті неможливо розглянути всі питання, які стосуються викладання археології у вузах. Проте розробка методики викладання археологічних дисциплін є конче необхідною, оскільки рівень зацікавленості археологією постійно підвищується.

1. Ковалева И. Ф. Жизнь, проведенная в могиле / И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск, 2008.

2. Пауль Э. Поддельная богиня / Э. Пауль. – М.: Наука, 1982. – С. 7.

S. Pustovalov

ON SOME PECULIARITIES OF HIGH SCHOOL TEACHING OF ARCHAEOLOGICAL SUBJECTS

The article is dedicated to some problems of archeological high school teaching. Main problems and methods on best lectures material learning are observed.